MAQOLLARNING SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (NEMIS VA O‘ZBEK MAQOLLARI)

Tulusova Yulduz Dilmurod qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nemis va o‘zbek maqollarining semantik va pragmatik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Maqollarning mazmuniy tuzilishi, to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolari, obrazlilik xususiyatlari hamda nutq jarayonidagi kommunikativ funksiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarda xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy-me’yoriy qarashlari va milliy-madaniy qadriyatlarining ifodalanishi ko‘rib chiqiladi. Nemis va o‘zbek tillaridagi maqollar misolida umumiy insoniy qadriyatlarning o‘xshashligi hamda ularning milliy-madaniy ifodalanishidagi farqlar aniqlanadi. Tadqiqot natijalari maqollarning faqatgina tayyor til birligi emas, balki muayyan kommunikativ vaziyatda ma’lum pragmatik maqsadni amalga oshiruvchi vosita ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *nemis maqollari, o‘zbek maqollari, semantik xususiyat, pragmatik xususiyat, maqol, frazeologiya, nutq funksiyasi, milliy-madaniy xususiyat, obrazlilik.*

Аннотация. *В данной статье исследуются семантические и прагматические особенности немецких и узбекских пословиц в сопоставительном аспекте. Анализируются смысловая структура пословиц, их прямые и переносные значения, образность, а также коммуникативные функции в речи. Особое внимание уделяется отражению в пословицах исторического опыта народа, мировоззрения, нравственных норм и национально-культурных ценностей. На материале немецких и узбекских пословиц выявляются сходства в выражении общечеловеческих ценностей и различия в их национально-культурной репрезентации. Результаты исследования показывают, что пословицы являются не только устойчивыми языковыми единицами, но и важными средствами реализации определённой прагматической цели в конкретной коммуникативной ситуации.*

Ключевые слова: *немецкие пословицы, узбекские пословицы, семантические особенности, прагматические особенности, пословица, фразеология, речевая функция, национально-культурная специфика, образность.*

Abstract. *This article examines the semantic and pragmatic features of German and Uzbek proverbs from a comparative perspective. It analyzes the semantic structure of proverbs, their literal and figurative meanings, imagery, and communicative functions in speech. Particular attention is paid to the representation of historical experience, worldview, moral norms, and national-cultural values in proverbs. German and Uzbek proverbs are compared in order to identify similarities in the expression of universal human values as well as differences in their national and cultural representation. The study demonstrates that proverbs are not merely fixed linguistic units but also important communicative means used to achieve particular pragmatic purposes in specific speech situations.*

Keywords: *German proverbs, Uzbek proverbs, semantic features, pragmatic features, proverb, phraseology, speech function, national-cultural specificity, imagery.*

KIRISH

Maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va madaniy qadriyatlarini qisqa, lo‘nda hamda obrazli shaklda ifodalovchi paremiologik birliklardir. Ular avloddan avlodga o‘tib, jamiyatning ma’naviy tajribasini saqlash va yetkazish vazifasini bajaradi. Shu sababli maqollarni faqat til birliklari sifatida emas, balki muayyan xalqning madaniy xotirasini aks ettiruvchi birliklar sifatida ham o‘rganish muhimdir.

Maqollarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning ixcham shakl orqali keng mazmunni ifodalashidir. Masalan, nemis tilidagi „Übung macht den Meister“ maqoli so‘zma-so‘z “Mashq ustani yaratadi” ma’nosini bildiradi. Uning umumiy mazmuni esa mahorat va muvaffaqiyat doimiy mashq hamda mehnat orqali shakllanishini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi “Mehnatning tagi rohat” maqolida ham mehnat va uning natijasi o‘rtasidagi bog‘liqlik ifodalanadi. Mazkur maqollar turli tillarga mansub bo‘lishiga qaramay, insonning mehnatsevarligi va harakatiga ijobiy munosabatni aks ettiradi.

Maqollarning mazmunini to‘liq anglash uchun faqat ularning lug‘aviy ma’nosini bilish yetarli emas. Maqol muayyan vaziyatda, ma’lum kommunikativ maqsad asosida qo‘llanadi. Shu jihatdan uning pragmatik xususiyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maqol suhbat jarayonida maslahat, ogohlantirish, tanbeh, dalillash, baholash, tasalli berish yoki xulosalash vazifasini bajarishi mumkin.

Nemis va o‘zbek tillari genealogik jihatdan turli til oilalariga mansub bo‘lsa-da, ularning maqollarida insoniy munosabatlar, mehnat, vaqt, bilim, do‘stlik, halollik, sabr-toqat kabi umumiy mavzular keng uchraydi. Biroq mazkur

tushunchalarning ifodalanish shakli va obrazlar tizimida milliy-madaniy farqlar namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolaning maqsadi nemis va o‘zbek maqollarining semantik hamda pragmatik xususiyatlarini aniqlash, ularning umumiy va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- nemis va o‘zbek maqollarining semantik xususiyatlarini aniqlash;
- maqollarda to‘g‘ri va ko‘chma ma’noning munosabatini tahlil qilish;
- maqollarning asosiy tematik guruhlarini belgilash;
- maqollarning nutqdagi pragmatik funksiyalarini aniqlash;
- nemis va o‘zbek maqollaridagi milliy-madaniy komponentlarni qiyoslash;
- umumiy insoniy qadriyatlarning ikki tilda ifodalanish xususiyatlarini ko‘rsatish.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Maqollar tilshunoslik, folklorshunoslik, paremiologiya va frazeologiyaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ularning mazmuniy, strukturaviy va funksional xususiyatlari turli tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan.

O‘zbek paremiologiyasida Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovlarning maqollarni to‘plash va izohlashga bag‘ishlangan ishlari muhim manbalardan hisoblanadi [1]. T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tomonidan tayyorlangan “O‘zbek xalq maqollari” to‘plami o‘zbek xalq maqollarining katta qismini tizimli ravishda jamlagan muhim manbadir [2]. Ushbu manbalar o‘zbek maqollarining tematik va mazmuniy xususiyatlarini tahlil qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nemis paremiologiyasini o‘rganishda Wolfgang Miederning ishlari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi maqollarni xalqning an’anaviy bilim va tajribasini ifodalovchi til birliklari sifatida ko‘rib, ularning tarixiy va zamonaviy nutqdagi qo‘llanishiga e’tibor qaratadi [3]. Uning “Andere Zeiten, andere Lehren” asarida maqollarning turli davrlardagi qo‘llanishi va mazmuniy o‘zgarishlari tahlil qilingan [4].

G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi ham maqollarning obrazli va ko‘chma ma’nolarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘la oladi [5]. Tadqiqotchilar inson tafakkurida mavhum tushunchalarning ko‘pincha konkret obrazlar orqali ifodalanishini ko‘rsatadi.

V. N. Teliyaning frazeologiya va lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlari esa turg‘un birliklarda milliy-madaniy ma’noning shakllanish mexanizmlarini aniqlashga yordam beradi [6]. Shu nuqtayi nazardan maqol tarkibidagi obrazlar,

ramzlar va milliy konseptlarni o‘rganish maqolning faqat lug‘aviy mazmunini emas, balki uning madaniy mazmunini ham ochib beradi.

Maqollarning semantik tabiatini o‘rganishda N. R. Norrickning paremiologik tadqiqotlari ham muhim o‘rin tutadi. Olim maqollarning qisqa, umumlashgan va kontekstga bog‘liq ma’no ifodalash xususiyatlarini tahlil qiladi [7].

Demak, mavjud ilmiy adabiyotlar maqollarni semantik, strukturaviy, lingvokulturologik va pragmatik jihatdan o‘rganish uchun yetarli nazariy asos yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, semantik, pragmatik, lingvokulturologik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot materiali sifatida nemis va o‘zbek tillarida keng qo‘llanadigan maqollar tanlab olindi. Ular mazmuni va kommunikativ vazifasiga ko‘ra mehnat, bilim, vaqt, do‘stlik, sabr-toqat, ehtiyotkorlik va insoniy munosabatlar kabi tematik guruhlarga ajratildi.

Semantik tahlilda maqollarning:

lug‘aviy ma’nosi;

ko‘chma ma’nosi;

umumlashtiruvchi ma’nosi;

obrazlilik xususiyati;

konseptual mazmuni

e’tiborga olindi.

Pragmatik tahlilda esa maqolning muayyan nutq vaziyatida qanday maqsadda ishlatilishi, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatga qanday ta’sir ko‘rsatishi hamda qanday kommunikativ vazifani bajarishi o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Maqollarning semantik xususiyatlari

Maqollarning semantik xususiyati, avvalo, ularning umumlashgan mazmun ifodalashida namoyon bo‘ladi. Maqol konkret bir hodisa haqida gapirgandek ko‘rinsa-da, ko‘pincha umumiy hayotiy qonuniyatni ifodalaydi.

Masalan:

„Aller Anfang ist schwer.“ [8]

Mazkur maqolning so‘zma-so‘z ma’nosi “Har bir boshlanish qiyin” shaklida bo‘lsa, umumiy ko‘chma ma’nosi har qanday yangi ishning dastlabki bosqichi qiyinchilik bilan kechishini anglatadi.

O‘zbek tilidagi “Boshlanishi qiyin, oxiri rohat” mazmunidagi maqollar ham shunga yaqin semantik mazmunni ifodalaydi. Bu yerda ikki tilda ham boshlanish va qiyinchilik o‘rtasidagi bog‘liqlik umumlashtirilgan.

Maqollarda semantik ma’no ko‘pincha obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan:

„Viele Köche verderben den Brei.“ [8]

Bu maqolning to‘g‘ridan-to‘g‘ri mazmuni “Ko‘p oshpaz bo‘tqani buzadi” degan ma’noni bildiradi. Biroq uning ko‘chma ma’nosi bir ishga haddan tashqari ko‘p odam aralashsa, ishning sifati pasayishi yoki tartibsizlik yuzaga kelishi mumkinligini bildiradi.

O‘zbek tilida “Ko‘pdan quyon qochib qutulmas” kabi maqollarda esa ko‘pchilik, hamjihatlik va jamoaviy harakat tushunchalari boshqa obraz orqali ifodalanadi. Bu ikki maqol bevosita ekvivalent bo‘lmasa-da, ularning qiyosiy tahlili turli madaniyatlarda “ko‘pchilik” tushunchasining turlicha baholanishini ko‘rsatadi.

2. Mehnat konseptining ifodalanishi

Mehnat mavzusi ham nemis, ham o‘zbek maqollarida keng uchraydi.

Nemis tilida:

„Übung macht den Meister.“ [8]

Ushbu maqolda muntazam mashq va tajriba orqali mahoratga erishish g‘oyasi ilgari suriladi.

O‘zbek tilida:

“Mehnatning tagi rohat.” [2]

maqoli orqali mehnatning ijobiy natijasi ta’kidlanadi.

Har ikkala maqolning semantik markazida mehnat va natija munosabati mavjud. Farq shundaki, nemis maqolida asosiy urg‘u mashq va mahoratga, o‘zbek maqolida esa mehnat va uning natijasiga qaratilgan.

3. Vaqt konseptining ifodalanishi

Vaqt inson hayotining muhim kategoriyalaridan biri sifatida maqollarda ham keng ifodalanadi.

Nemis tilidagi:

„Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen.“ [8]

maqoli insonni ishni o‘z vaqtida bajarishga undaydi.

Uning mazmuni o‘zbek tilidagi “Bugungi ishni ertaga qo‘yma” maqoliga juda yaqin.

Bu misol ikki xalq maqollarida umumiy insoniy tajriba va hayotiy prinsiplarning mavjudligini ko‘rsatadi. Har ikki maqolda ham vaqtni qadrlash, mas’uliyat va ishni kechiktirmaslik g‘oyasi ilgari suriladi.

4. Bilim va tajriba konsepti

Bilim va tajriba ham maqollarda muhim semantik guruhni tashkil qiladi.

Nemis tilida:

„Man lernt nie aus.“

maqoli insonning butun umri davomida bilim olishi mumkinligini ifodalaydi.

O‘zbek tilida esa “Bilmaganini so‘rab o‘rgangan — olim” kabi maqollar bilim olish va tajriba orttirishning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Bu maqollarda bilim inson hayotining doimiy jarayoni sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, o‘zbek maqollarida kattalardan o‘rganish, tajriba va maslahatga murojaat qilish kabi madaniy komponentlar kuchliroq namoyon bo‘lishi mumkin.

5. Do‘stlik va insoniy munosabatlar

Maqollarda insonlar o‘rtasidagi munosabatlar ham alohida o‘rin egallaydi.

Nemis tilida:

„Ein Freund in der Not ist ein Freund in der Tat.“ [8]

maqoli haqiqiy do‘stning qiyin vaziyatda bilinishi haqidagi g‘oyani ifodalaydi.

O‘zbek tilidagi:

“Do‘st kulfatda bilinadi.”

maqoli ham ayni mazmunga ega.

Mazkur maqollar semantik jihatdan juda yaqin bo‘lib, ikki xalqning do‘stlik haqidagi qarashlarida umumiylik mavjudligini ko‘rsatadi. Har ikki holatda ham do‘stlik oddiy va qulay vaziyatda emas, balki qiyin vaziyatda namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi.

Maqollarning pragmatik xususiyatlari

Maqollarning pragmatik xususiyati ularning konkret kommunikativ vaziyatda ma’lum maqsad bilan ishlatilishida namoyon bo‘ladi. Maqol so‘zlovchining munosabatini bevosita yoki bilvosita ifodalashi mumkin.

Maqollarning asosiy pragmatik funksiyalarini quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Nasihat funksiyasi.

Maqol orqali so‘zlovchi tinglovchiga ma’lum tavsiya beradi.

Masalan:

„Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen.“

Ushbu maqol ishni kechiktirmaslikka undaydi.

2. Ogohlantirish funksiyasi.

Maqol muayyan xatti-harakatning salbiy oqibatidan ogohlantirish uchun ishlatiladi.

„Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.“

Mazkur maqol boshqalarga zarar yetkazishga urinish oxir-oqibat insonning o‘ziga zarar keltirishi mumkinligi haqida ogohlantiradi.

O‘zbek tilidagi “Birovga choh qazisang, o‘zing tushasan” maqoli ham shunga yaqin mazmunni ifodalaydi.

3. Baholash funksiyasi.

Maqol orqali so‘zlovchi shaxs yoki hodisaga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatini bildiradi.

Masalan, mehnatsevarlikni targ‘ib qiluvchi maqollar mehnatga ijobiy baho beradi, dangasalikni qoralovchi maqollar esa unga salbiy munosabatni bildiradi.

4. Dalillash funksiyasi.

Maqol suhbat davomida aytilgan fikrni kuchaytirish yoki unga dalil sifatida qo‘llanishi mumkin.

Masalan:

“U doim ishlarini oxirgi daqiqaga qoldiradi. Axir, ‘Bugungi ishni ertaga qo‘yma’, deb bejiz aytishmagan.”

Bu holatda maqol so‘zlovchining oldingi fikrini umumxalq tajribasi bilan mustahkamlaydi.

5. Tasalli berish funksiyasi.

Ayrim maqollar qiyin vaziyatdagi kishiga ruhiy dalda berish uchun ishlatiladi. Bunday holatda maqol tinglovchiga muayyan vaziyat vaqtinchalik ekanligini anglashga yordam beradi.

6. Xulosa funksiyasi.

Maqol suhbat yoki matnning oxirida umumiy xulosa sifatida kelishi mumkin. Bunda u oldingi fikrlarning mazmunini qisqa shaklda umumlashtiradi.

7. Maqollarda milliy-madaniy xususiyat

Maqollarning semantik mazmuni bilan bir qatorda, ularda milliy-madaniy komponent ham muhim o‘rin tutadi. Har bir xalq o‘z tarixiy tajribasi va turmush tarziga mos obrazlarni yaratadi.

O‘zbek maqollarida ota-ona, oila, mahalla, mehmondo‘stlik, non, mehnat, el, qo‘ni-qo‘shnichilik kabi tushunchalar ko‘p uchraydi. Bu obrazlar o‘zbek xalqining ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi.

Nemis maqollarida esa Arbeit, Zeit, Geld, Erfahrung, Ordnung kabi tushunchalar ko‘p uchraydi. Masalan:

„Zeit ist Geld.“

Ushbu maqolda vaqt va iqtisodiy qiymat o‘rtasidagi munosabat metaforik tarzda ifodalangan.

O‘zbek tilidagi “Vaqt — g‘animat” mazmunidagi qarashlar ham vaqtning qadrini ifodalasa-da, uning obrazli va madaniy ifodalanish usuli nemis tilidagi maqoldan farq qiladi.

Demak, maqollarning semantik mazmunida universal insoniy tajriba mavjud bo‘lsa, ularning obrazlarida milliy-madaniy xususiyatlar namoyon bo‘ladi.

8. Maqollarning metaforik xususiyati

Maqollarning obrazliligi ko‘pincha metafora asosida shakllanadi. Lakoff va Johnsonning konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson mavhum tushunchalarni konkret tajriba asosida tushunadi [5].

Masalan, nemis tilidagi:

„Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.“

maqolida “chuqur qazish” konkret harakat bo‘lsa, uning mazmuni boshqa insonga yomonlik qilish kabi mavhum tushunchani ifodalaydi.

O‘zbek tilidagi “Birovga choh qazisang, o‘zing tushasan” maqolida ham ayni metaforik model kuzatiladi.

Bu holat maqollarning turli tillarda umumiy konseptual mexanizmlar asosida shakllanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

9. Maqol va kontekst munosabati

Maqolning ma’nosi ko‘pincha kontekst orqali aniqlashadi. Bir maqol turli vaziyatlarda turli pragmatik vazifani bajarishi mumkin.

Masalan, „Übung macht den Meister“ maqoli o‘qituvchi tomonidan o‘quvchini rag‘batlantirish uchun ishlatilsa, u motivatsion funksiyani bajaradi. Agar u muvaffaqiyatsizlikka uchragan kishiga nisbatan ishlatilsa, tasalli yoki dalda funksiyasini bajarishi mumkin.

Demak, maqolning pragmatik ma’nosi uning lug‘aviy mazmunidan tashqari, kommunikativ vaziyat, so‘zlovchining maqsadi va tinglovchining maqomiga ham bog‘liq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlil natijasida nemis va o‘zbek maqollarining semantik hamda pragmatik jihatdan bir qator umumiy va farqli xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi.

Birinchidan, har ikki tilda maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi va dunyoqarashini umumlashtirib ifodalaydi. Mehnat, bilim, vaqt, do‘stlik, sabr, halollik va insoniy munosabatlar kabi mavzular nemis va o‘zbek maqollarida keng uchraydi.

Ikkinchidan, maqollarning semantik mazmuni ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’no bilan cheklanmaydi. Ularning asosiy mazmuni ko‘chma, umumlashtirilgan va metaforik ma’no orqali yuzaga keladi.

Uchinchidan, maqollar nutqda muhim pragmatik vazifalarni bajaradi. Ular nasihat qilish, ogohlantirish, baholash, dalillash, tasalli berish, xulosa chiqarish va suhbatdoshga ta’sir ko‘rsatish kabi funksiyalarda qo‘llanadi.

To‘rtinchidan, maqollarning obrazlar tizimida milliy-madaniy xususiyatlar yaqqol namoyon bo‘ladi. Bir xil universal g‘oya turli xalqlarda turlicha obrazlar yordamida ifodalanishi mumkin.

Beshinchidan, nemis va o‘zbek maqollarining qiyosiy tahlili nafaqat ikki tilning leksik va grammatik xususiyatlarini, balki ushbu xalqlarning madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini ham o‘rganish imkonini beradi.

Kelgusida nemis va o‘zbek maqollarini konseptual metaforalar, emotsional-baholovchi ma’no, gender xususiyatlari, milliy konseptlar va diskursdagi pragmatik funksiyalar asosida yanada kengroq tadqiq etish mumkin. Shuningdek, maqollarni zamonaviy ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot va kundalik kommunikatsiyadagi qo‘llanishi asosida o‘rganish ham dolzarb yo‘nalishlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh Redaksiyasi, 1990.

[2] Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.

[3] Mieder W. Sprichwörter: Ein Studienbuch. – Stuttgart: Metzler, 1999.

[4] Mieder W. Andere Zeiten, andere Lehren: Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998.

[5] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

[6] Telija V. N. Russkaya frazeologiya: Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. – Moskva: Shkola “Yazyki russkoy kultury”, 1996.

[7] Norrick N. R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1985.

[8] Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik. – Berlin: Dudenverlag.

[9] Permyakov G. L. Osnovy strukturnoy paremiologii. – Moskva: Nauka, 1988.

[10] Grzybek P. Grundlagen der empirischen Sprichwortforschung. – Bern: Peter Lang, 1984.

[11] Honeck R. P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.

[12] Seiler F. Deutsche Sprichwörterkunde. – München: C. H. Beck, 1922.